

Г.А. Мирзакулова^{1*} , **В.Т. Енсеева²**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ МЕН ӨМІР СҮРУ САПАСЫ

Егде жастағы адамдардың үлес салмағының үнемі өсуі барлық дамыған елдерде ықпалды әлеуметтік-демографиялық үрдіске айналууда. Денсаулық сақтау саласындағы жетістіктер, бірқатар қауіпті ауруларды бақылауға алу, өмір сүру деңгейі мен сапасын жақсарту адамдардың орташа өмір сүру ұзақтығының өсуіне әкеледі. Адамзат қартайып келеді және бұл жаһандық деңгейде шешілуі тиіс күрделі мәселеге айналууда.

Мақалада жаһандық демографиялық теңгерімсіздік, әлемде қарт адамдар санының өсуі, Қазақстан Республикасында егде жастағы адамдардың әлеуметтік мәртебесі, олардың құқықтарын қорғау және олардың әлеуметтік мәселелері және әлеуметтік қолдау көрсету жолдары қарастырылған. Мемлекет тарапынан көрсетілетін әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттарына талдау жасалынды.

Қарттық кезеңінің ерекшеліктері, адамның циклдік өмір жүйесіндегі спецификалық ролі, қарттық кезең өзіндік дамудың жалпы перспективасын көрсетеді. Сондай-ақ, «егде жастағы адам», «қарт адамдар», «ұзақ өмір сүрушілер» ұғымдарына талдау жасалынды. Қоғамның демографиялық қартаюын өлшейтін бірнеше көрсеткіштер жайлы және қартаю заңдылықтарын зерттейтін геронтология ғылымының негізгі бағыттары айқындалды.

Сонымен қатар, қоғам дамуындағы түрлі интеграциялар, аға ұрпақ пен кейінгі ұрпақ арасындағы қарым-қатынастардың алшақтауына, әр ұрпақтың бұрынғыдан өзгеше өмір сүру дағдысының өзгерісі тұрасында әлеуметтенудің кезеңдеріне арнайы сандық зерттеу жүргізілді, жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде қарт адамдардың негізгі мәселелері айқындалды.

Түйін сөздер: егде адамдар, қарт адамдар, ұзақ өмір сүрушілер, әлеуметтік мәртебе, әлеуметтік қауіп-қатерлер, әлеуметтену.

G.A. Mirzakulova^{1*}, V.T. Enseeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Zhetysu state University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

Social status and quality of life older person

The constant increase in the proportion of older people in the entire population is becoming an influential socio-demographic trend in almost all developed countries. Advances in health care, taking control of a number of dangerous diseases, and improving the level and quality of life lead to an increase in the average life expectancy of people. Humanity is aging and this is becoming a serious problem, the solution of which must be tested at the global level.

The article examines the global demographic imbalance, the growth in the number of older people in the world, the social status of older people in the Republic of Kazakhstan, the protection of their rights and social problems, as well as ways of providing social support. The main directions of social policy pursued by the state are analyzed.

Features of old age, a special role of a person in the system of cyclical life, in which old age reflects the general prospect of self-development. The concepts of “elderly person”, “elderly people”, “long-livers” were also analyzed. The main directions of the science of gerontology, which studies the laws of aging and indicators that measure the demographic aging of society, have been identified.

In addition, a special quantitative study was conducted of various integrations in the development of society, the gap between the older generation and the next generation, the stages of socialization of each generation to change their lifestyle, and the main problems of older people were identified.

Key words: elderly people, longevity, social status, social risks, socialization.

Г.А. Мирзакулова^{1*}, В.Т. Енсеева²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

Социальный статус и качество жизни пожилых людей

Постоянное возрастание доли пожилых людей во всем населении становится влиятельной социально-демографической тенденцией практически всех развитых стран. Успехи здравоохранения, взятие под контроль ряда опасных заболеваний, повышения уровня и качества жизни ведут к увеличению средней ожидаемой продолжительности жизни людей. Человечество стареет и это становится серьезной проблемой, решение которой должно выработываться на глобальном уровне.

В статье рассматриваются глобальный демографический дисбаланс, рост числа пожилых людей в мире, социальный статус пожилых людей в Республике Казахстан, защита их прав и социальных проблем, а также способы оказания социальной поддержки. Проанализированы основные направления социальной политики, проводимой государством.

Особенности старости, особая роль человека в системе цикличности жизни, в которой старость отражает общую перспективу саморазвития. Также были проанализированы понятия «пожилой человек», «пожилые люди», «долгожители». Выявлены основные направления науки геронтологии, изучающей законы старения и показатели демографического старения общества.

Кроме того, было проведено специальное количественное исследование различных интеграций в развитии общества, разрыва между старшим поколением и следующим поколением, этапов социализации каждого поколения для изменения своего образа жизни, выявлены основные проблемы пожилых людей.

Ключевые слова: пожилые люди, долголетие, социальный статус, социальные риски, социализация.

Кіріспе

Әлемде халықтың жаһандық қартаюу көрсеткіші жоғарылап келеді, осыған байланысты адамзат дамуында жаңа өзгерістер байқалып келеді. Қазіргі кезде мамандар кәріліктің түрлі аспектілерін сараптамалық бағалауды аса назарға алып отыр. Егде жастағы адамдардың тұрмыс-тіршілігінің сапасының жай-күйіне, тіршілік деңгейінің төмендігіне, әлемнің көптеген елдерінде егде адамдардың кедейшілікте өмір сүруі, түрлі зорлық-зомбылық көруіне, көп жағдайда егде адамдарға салғырттықпен қарауына, олардың кемсітілуіне байланысты соңғы жылдары батыс елдерінде, АҚШ-та, Еуропа елдерінде әлеуметтанушылар, түрлі салалардың қызметкерлері қарт адамдардың құқықтарының бұзылуы туралы жиі айтатын болды.

1948 жылы қабылданған Адам құқықтарының Жалпыға бірдей Декларациясы адамның барлық құқықтары мен бостандықтарын белгілей отырып, «Әрбір адам нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге нанымдарына, ұлттық немесе әлеуметтік тегі, мүлкі немесе басқа мәртебесіне қарамай осы Декларацияда жарияланған барлық құқықтар мен бостандықтарға ие» деп көрсетілген (Universal Declaration of Human Rights 1948:4).

«Қарты бардың – қазынасы бар», деген халық даналығы. Қазіргі ел ағалары мен аналары болып отырған қарияларымыз бір кездері елі үшін аянбай тер мен қан төккен, тіпті болмағанда келешек ұрпақтар үшін қарапайым ғана игі істер жасаған жандар. Өмірдің ағысына, тағдырдың тәлкегіне, күш-қуаттың кемуі мен денсаулық жағдайларына орай егде жастағы адамдардың көпшілігіне жас келген сайын ерекше күтім мен жағдайдың қажеттілігі табиғи құбылыс. Мүмкін халқымыздың үлкенді құрметтеу мен ата-анаға қамқорлықтың үлгісі болған дәстүріне сызат түспесе мұндай мәселе туындамас па еді? Оның үстіне қоғамдағы құндылықтардың өзгеруі, урбанизациялық процестердің үдеуі жас ұрпақ пен аға ұрпақтың арасындағы қатынастарға да өз әсерін тигізуде. Мәселен: қазіргі кезде елімізде 99 қарттар үйінде 19748 егде жастағы қария мен мүгедек жандар күн көруде. Халықтың 20%-ға жуығын 60 жастан асқан адамдар құрайды. Осындай жағдайларға байланысты егде жастағы адамдарға рухани, әлеуметтік, құқықтық, мәдени, экономикалық тұрғыларда ерекше көзқарас қажет.

Негізгі бөлім

БҰҰ-ның және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының деректері бой-

ынша 2050 жылға қарай әлемдегі егде жастағы адамдардың үлесі бүкіл халық санының 24%-ын құрайды және экономикалық дамыған елдерде 2020 жылға қарай әрбір үшінші қызметкер 50 жастан асқан болады. Қазіргі уақытта дамыған еуропалық елдерде 55-64 жастағы адамдар арасында шамамен жартысы жұмыспен қамтылған. Еуро Одақ елдерінде бұл көрсеткіш шамамен 40%-ды құрайды. Сондықтан егде жастағы адам құқығын, әлеуметтік мәртебесін қорғауда әлемнің бүкіл мемлекеттер үшін нақты және өзекті мәселелер туындап отыр (Organization for Economic Co-operation and Development 2018: 10).

Елімізде егде адамдардың әлеуметтік мәртебесі – басты қатардағы мәселелердің бірі, Елбасының 2014 жылғы 17 қаңтарындағы «Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында: «Біз қазақстандықтардың ел болашағының тұтқасын нық ұстауы үшін «Қазақстан – 2050» Стратегиясын қабылдадық. Бұл стратегия айқын шамшырақ секілді басты мақсаттарымызды шешуге мүмкіндік береді. Бұл біздің 30-50 жылда емес, жыл сайын халық тұрмысын жақсартатынымызды білдіреді», – деген болатын («Қазақстан – 2050» Стратегиясы 2012:12).

Сонымен қатар қарттарға әлеуметтік қамқорлық жасау мәселесі Елбасымыздың бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі «Ұлт жоспары-100 нақты қадам» бағдарламасында әлеуметтік-құқықтық аяда атқарылуы тиіс нақтылы мәселелер түрінде айқындалып отыр (100 нақты қадам 2012:14).

Елімізде жүргізіліп жатқан реформалар қарт адамның әлеуметтік сала мен зейнетақы жүйесіндегі құқықтарын қамтып отыр. Әлеуметтік құқықтық саланы реформалау үшін заңнамалық база құрылды, міндетті зейнетақы қорлары бірыңғай жинақтаушы қорға біріктірілді.

Қазіргі кезде міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесі тәжірибеге еңгізіліп жатыр, зейнетақы саласында базалық зейнетақыны тағайындау тәртібіне түбегейлі өзгерістер жүргізіліп, қарт адамдарды әлеуметтік қолдау саласында жекеменшік нысанға негізделген әлеуметтік көмек көрсету дамып келеді.

Дейтұрғанмен, елімізде қарт адамдардың құқықтарын қорғау саласының бүгінгі таңда шешілмей отырған бірқатар өзекті мәселелері де бар, әлеуметтік көмек көрсету саласында мемлекеттік мекемелер арасындағы қызметтердің дұрыс бөлінбеуі, ауылды жерлердегі

білікті мамандардың жетіспеушілігі, халыққа әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы мамандар әзірлеудің әлсіздігі, әлеуметтік қызметкерлердің еңбекақысының төмендігі мен әлеуметтік қорғаудың аздығы, аймақтық әлеуметтік мекемелердің заманауи техникалармен аз қамтылуы, қарт адамдардың тұрғылықты жерінен тыс жерде медициналық көмекті ала алмауы, арнайы геронтологиялық кабинеттер мен орталықтардың тапшылығы байқалады.

Адамның жасына сәйкес даму заңдылықтарына байланысты өмірін кезеңдерге бөлу. Адамның жас кезеңдерінің мазмұны белгілі физикалық, психофизиологиялық, психологиялық, әлеуметтік өлшемдермен белгіленеді. Бұлар арнайы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде дәлелденген. Мысалы, жас мөлшерінің деңгейі, басында әрекет, ойын, оқу, еңбек т.б. түріне байланысты келесі теориялар бар. Осыған сәйкес, егде жастағы адамдардың қандай санатқа жататынын анықтау үшін қолданылатын терминология әр мемлекеттің заңнамасында және халықаралық құжаттарында әртүрлі болып келеді.

БҰҰ сыныптамасына сәйкес, қартаюу жасы 65 жастан басталады. Егер 65 жастағы және одан жоғары халық бөлігі 4%-ды құраса, «жас» деп, сы 4-7% – «қартаюу алдында», 7% және одан жоғары – «кәрі» деп есептеледі. Халықаралық статистикаға сәйкес, бұл көрсеткіш Германияда – 24%, АҚШ-та – 16%, Украинада – 18% және Ресейде 15% құрайды. 2012 жылдың басында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жіктемесі бойынша Қазақстанда «65 жыл және одан жоғары» жас тобындағы адамдардың 6,6%-дан аса құрайды, яғни біздің мемлекет «қартаюу шегінде» деген сөз.

Бұл демографиялық тенденциялар жалпы денсаулық жағдайының жақсаруымен, өмір сапасының жоғарылауымен және өмір сүру ұзақтығының ұлғаюымен бірге «65 жас және одан жоғары» жастағы адамдардың санын көбейтуге үлес қосты. Агенттіктің болжамы бойынша, Қазақстанда 2017 жылы ол 7 пайыздық межеден асты, ал 2020 жылы «65 жас және одан жоғары» жас топтың үлесі жалпы халықтың 7,4%-ын құрауы мүмкін деген болжамдар бар.

1991 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қарт адамдарға арналған ұйым қағидаларын қабылдады, ал 1992 жылы қартаюуға байланысты көптеген мақсаттармен он жылдық стратегия жасалды. Осылайша, 1999 жыл Халықаралық қарттар жылы деп жарияланды. Қазақстанда қарттар мен мүгедектердің Қазақстан Республикасының Кон-

ституциясында, сондай-ақ басқа да заңнамалық актілерді қамтитын Республика Конституциясында бекітілген әлеуметтік, экономикалық және жеке құқықтары бар.

Қазақстанда егде жастағы адамдарға әлеуметтік қолдау көрсету әдістері үнемі жетілдіріліп, әлеуметтік саясат саласында қарастырылуда. Егде жастағы адамдарды әлеуметтік қолдау және қорғау, олардың экономикалық, саяси және өзге де құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың тең мүмкіндіктері Қазақстан Республикасының Конституциясымен, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларымен кепілдендірілген. Егде жастағы адамдарға қатысты мемлекеттік әлеуметтік саясаттың бағыттары:

- елдегі қазіргі демографиялық ахуалды жақсарту;

- егде жастағы адамдардың өмір сапасын жақсарту;

- халықтың өсу санатын анықтайтын қажеттіліктер мен талаптарға сәйкес әлеуметтік қызметтерді одан әрі дамыту.

Қазақстан Республикасындағы қарттарға әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің инфрақұрылымы әлеуметтік қызметтердің стационарлық, жартылай стационарлық және стационарлық емес түрлерінен тұрады. Стационарлық әлеуметтік қызметтер желісін дамыту бірнеше бағытта жүзеге асырылады.

- тұрақты өмір сүруге қолайлы жағдайларды құру;

- медициналық, әлеуметтік көмек пен оңалтудың сапалы түрлерін ұйымдастыру;

- әлеуметтік-мәдени қызметтерді ұсыну;

- қарым-қатынастардағы байланыстарды нығайту;

- пансионаттар, геронтологиялық орталықтар.

Егде жастағы адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі тұрақты болғанымен, бұл адамдардың жеке қажеттіліктері толығымен қанағаттандырылмайды. Әлеуметтік қызмет көрсету орталықтары атаулы көмек көрсетуде маңызды рөл атқарады.

Олардың жартысы – кешенді орталықтар. Олардың әлеуметтік қызметтерін барлық түрлерімен қамтамасыз етуге болады деп айтуға болады. Қазақстанның көптеген аймақтарында әлеуметтік қызмет көрсету орталықтары бар. Орталық құрамына:

- геронтологиялық бөлімдер;

- ақыл-ой, психикалық бөлімдері;

- психикалық стрессті төмендетуге арналған сабақтар;

- сенім телефондары;

- өзара байланыс клубы және т.б.

Қоғамның демографиялық қартаюын өлшейтін бірнеше көрсеткіштер бар. Қартаю индексі, халықтың орташа және орташа жасы сияқты барлық көрсеткіштер халықтың жас құрылымына байланысты, сондықтан «65 жас және одан жоғары» жас тобындағы адамдардың үлесі қартаюдың сенімді көрсеткіші болып табылады.

Қазіргі уақытта осы критерийлерді есептеу үшін поляк демографы Э. Россет пен британдық демограф Дж. Сандберг әзірлеген әдіс қолданылады. Зерттеуші Э. Розеттаның айтуы бойынша, демографиялық құрылымда халықтың қартаю процесін сипаттайтын төрт түрі 60 жастан асқан адамдар үлесінің таралуына байланысты бөлінеді.

1. Демографиялық қартаюдың болмауы адамдардың 60-тан асқандардың 8%-дан аз болуымен анықталады;

2. Демографиялық жастан қартайғанға дейінгі өтпелі кезең халықтың 60-тан асқан адамдар үлесі 8-10% болатындығымен анықталады;

3. Демографиялық жастан қартайғанға дейінгі өтпелі кезең 60 жастан асқан адамдардың үлесі 10-12% болуымен анықталады;

4. Қоғамдағы адамдардың жалпы демографиялық қартаюы 60 жастан асқан адамдардың үлесі 12% және одан көп болуымен анықталады.

Қартаюдың табиғатын анықтаумен геронтология ғылымы айналысады. Бұл ғылым физиологиялық өзгерістермен қатар, қарт адамдардың қоғамдағы әлеуметтік рөлін де терең зерттейді. Геронтологияның мақсаты – кәрілікке байланысты туындайтын кейбір кемшіліктерді жеңу. Қартаю үрдісі ағзада болып жатқан өзгерістерге байланысты болады, ол адамның биологиялық және әлеуметтік функцияларының әлсіреуі, аурулардың пайда болуы нәтижесінде болады. Кезкелген ересек адамға орталық жүйке жүйесі тарапынан түрлі өзгерістердің болуы қалыпты, бұл еңбекке қабілеттілікті төмендетеді, ренжігіштік пен ашушаңдыққа, түсіну төмендігіне, кейбір қасиеттерді жоғалтуға, күйзеліске әкеп соғады. Егде жастағы адам басқаларға қарағанда қолдауға аса мұқтаж болады. Дәл осыларға байланысты қарт адамдар ерекше әлеуметтік топ ретінде қоғам мен мемлекеттің жоғары назарына мұқтаж болады.

Халықаралық Бейбітшілік Ассамблеясының Геронтология бағдарламасы жеті басым бағытты анықтайды. Олар денсаулық пен тамақтануды жақсарту; қарттардың тұтынушылар құқығын

қорғау; тұрғын үй және қоршаған ортаны қорғау; отбасындағы тұрақтылықты сақтау; әлеуметтік қамсыздандыруды белгілеу; жеткілікті табыс пен жұмыс орны; Білім сапасын арттыру мәселелері бар. Дамушы елдер үшін бұл әлеуметтік басымдықтарды іске асыруға қаражаттың жетіспеушілігі үлкен кедергі болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерде «егде жастағы адам» сөзінің нақты бір мағынасын айқындайтын түсінігі жоқ. Ғалымдар мен мамандар арасындағы белсенді пікірталастар әлі де жалғасуда. Алайда ұзақ өмір сүріп, соның нәтижесінде нақты бір психофизикалық шектеулерге тап болған адамдар санаты туралы айтылатыны түсінікті. Егде жастағы адам өміріне кері әсерін көрсететін түрлі ауруларға шалдығуы мүмкін, кейбір жағдайларда адам өздігінен қабілетсіз болады немесе оған сырттан көмек қажет болады.

Бүгінгі таңда әлемде егде жастағы тұрғындардың бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Олар: «егде адамдар», «қарт адамдар» және «ұзақ өмір сүрушілер» сөздерінің айырмашылығына, осы жас кезеңнің бірыңғай анықтамасына әлі тоқталмады.

Ресейлік зерттеуші С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде «егде жастағы адам» түсінігі «қартая бастаған, толыққанды өз қажеттілігін қанағаттандыра алмайтын әлеуметтік топ» деген мағынада айтылады (Словарь Ожегова, 2018:54).

Қарттар қатарына әртүрлі адамдар санаты жатады: сау адамдардан бастап, түрлі ауруларға шалдыққан, әртүрлі әлеуметтік санаттардан шыққан, әртүрлі білімі, мамандықтары мен қызығушылықтары бар адамдар. Олар көбінесе жұмыс істемейді, жасына сәйкес зейнетақы алатын адамдар. Біздің елде егде жастағы адамдарға зейнетке шыққан адамдарды жатқызады. Халықтың көпшілігі оларды «ересек азаматтар» немесе «зейнетке кеткендер» деп қарайды. Қазақстан Республикасының нормативті құқықтық актілерінде және бұқаралық ақпарат құралдарында «егде жастағы адам», «кәрі адам» немесе «қарттар» терминдерін қолданып жүр. «Кәрілік» медициналық терминге жатады. Осылайша, «егде жас» пен «кәрілік» мағынасын түсіну әлеуметтік тұрғыда негізгі сұраққа айналды.

Сол себепті біз Дүниежүзілік денсаулық ұйымының бекіткен классификациясын негізге ала отырып, төмендегі анықтамаларды ұсынамыз:

«Егде жастағы адам» – денсаулығы өзгеруіне байланысты, әлеуметтік оқшаулану және үнемі көмек, қамқорлық көрсетуді қажет етумен сипатталатын жасы 60 жастан асқан адамдар.

Жасы 60 жастан асқан адамдарға арнайы әлеуметтік-құқықтық мәртебе берудің себебі әлем халқының күннен-күнге қартаюу мәселесіне байланысты зейнеткерлердің жалпы халық санының 25-30%-ын құрауы мүмкін деген БҰҰ мен ғылыми зерттеу орталықтарының ұзақ мерзімді болжамына сәйкес, көптеген мемлекеттерде зейнеткерлікке шығу жасын ұлғайтуға мәжбүр болып отыр. Сол себепті шетелдік ғалымдар болашақта зейнеткерлікке шығу жасы орташа 75 жасқа жетуі мүмкін деп болжауда. Қазіргі уақыттың өзінде көптеген экономикасы дамыған мемлекеттер зейнеткерлікке шығару жасын ұлғайтып жатқаны белгілі. Сол үшін егде жастағы адамдарды зейнеткерлік жасқа қарап емес, адамның денсаулық жағдайына қарап анықталуы қажет деп ойлаймыз.

Қазіргі кезде заманауи жас санатының шегі 1963 жылы Киевте Дүние жүзілік денсаулық ұйымы мен советтік геронтологтарының семинарында қабылданған ережелерге негізделген. Хронобиологиялық жас кезеңі ретінде, БҰҰ Дүниежүзілік денсаулық ұйымының жіктелуіне сәйкес, ересек адамдардың генерациясы делінген негізгі үш топты ажыратады:

- егде адамдар (60-74 жас);
- егде жастағы адамдар (75-89 жас);
- ұзақ өмір сүрушілер (90 жастан жоғары)

Қарттық кезең – адам өмірінің соңғы даму кезеңі. Қарттық жас – адам өміріндегі заңды этап. Бұл кезеңдегілердің ерекшеліктері, адамның циклдік өмір жүйесіндегі спецификалық ролі, қарттық кезең өзіндік дамудың жалпы перспективасын белгілеп көрсетеді. Қарттық кезеңнің алдында, егер осы жастағылардың мінез-құлық позициясы жеткіліксіз болса, онда олар өз бетінше шешім қабылдай алмайды. Осыған байланысты Л.С. Выготский қарттық кезеңде метаморфоз заңының болуы керек екенін көрсетті, кейін қарттық кезеңде олардың тек қана жойылған қабілетін сипаттау ғана емес, ең алдымен сапасы тамаша психикасын сипаттау керек, егер де оның дамуында сапасы шынжыр болса ғана деп көрсетті. Д.И. Фельдштейн былай деп көрсеткен, дәл қазір қарттық кезеңде бұрынғылары шығып, аяқтары қақсайды. Мүмкіншілік болса, адам өмірі ұзарады, соның ішінде индивидтің ішкі өзіндік дамуында санақ болуы керек. Мұнан да астамы, жасы тоқтаған адамда тек қана тәжірибелік алып беру ғана емес, сонымен қоса болашаққа деген жарыстар болады. Қарттар өз өмірінің қарттық кезінде күтім болса, өзіндік ойынан аулақ болса (тастап кетсе), істері аяқсыз қалса (бітірусіз) онда олардың даму

қоры шектелген. Бұл қор, адам дамуының бүкіл өмірлік дистанциясы созылғанда қалыптасады. Даму кезеңі, бұл кәрілікпен байланысқан және болашақты білдіреді, яғни кәріліктен белсенді түрде адамгершілік қарым-қатынас тенденциясы арқылы шығарады, ол құрмет пен таңдануға байланысты.

Модильяни мен Блумберг адам өміріндегі (немесе өмірлік цикліндегі) жеке тұтыну заңдылықтарын түсіндіруге тырысты. Олардың бақылауынша, жеке тұлғалар жұмыс істеген жылдарында таза малтабар болады, ал зейнетке шыққан соң малшашарға айналады. Ирвинг Фишер ұсынған жеке тұлғаның жинақтау туралы шешіміне негізделген модель бойынша, олар жинақ қорды экономикалық таңдаудың жалпы проблемасының ерекше жағдайы деп талдайды. Бұл тұрғыдан алғанда, олар әр кезеңдегі тұтыну өмірлік дәулеттің болжалды көрсеткішінің функциясы ретінде қарастырылатын тұтыну моделін әзірледі (Oxford dictionary, 2019:140).

Бұл кезеңнің қызықтысы, кәрілік кезеңде оларда толық мінез-құлық позициясы жоқ. Геронтолог ғалымдар кәрілік – бұл біріншіден, биологиялық феномен, яғни бұл психологиялық өзгеріспен бірге жүреді деп санайды. Көптеген зерттеушілер оның барлық жоғалу жиынтығы – экономикалық-әлеуметтік, индивидуалдық болады, яғни бұл даму кезеңіндегі автономия болуы мүмкін. Кәрілік жастағы өзгеріс – биологиялық процесс болады, ол тікелей жас мөлшерімен байланысты болып келеді, ал егер әлеуметтік кезең болатын болса – адам зейнетке шығады, оның әлеуметтік статусы өзгереді, жүріс-тұрысы өзгереді, соңында психологиялық кезеңінде өзгеріске душар болады. Бұл кәріліктің механикалық өзіндік регуляциясын анықтауға негіз болады. Сондай-ақ кәрілердің проблемасы – биологиялық системаның функционалдық сәйкестігі, яғни өзіне лайықты психологиялық және өзін қоршаған әлеуметтік кеңістігіне бейімделуінсіз бұл орындалмайды. Қартаю кезеңінде – бұл жаңа әлеуметтік рөлге көшу, яғни жаңа системалық группамен және өзіндік қарым-қатынас орнайды.

Кәрі адамдарға тән проблемалар мен қажеттіліктерді зерттеу 1960 жылдары саяси зерттеулерге байланысты жасалды, ол әсіресе қариялардың денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру қызметтерін мөлшерден тыс пайдалануынан туындады. Геронтология өнеркәсібі дамыған елдердің көбінде (әсіресе Еуропада) маңызды зерттеу саласына айналып келеді, бұл елдерде бала туу көрсеткіші азайды, өмір ұзақтығы артты, осылайша тұрғындардың

жалпы санына шаққанда егде жастағы адамдар саны көбейді. Мұндай демографиялық өзгеріс болашақты қамтамасыз ету, басымдықты анықтау және әлеуметтік қызметтерді қаржыландыруда маңызды рөл атқарады (Oxford dictionary, 2019:155).

Қартаюдың басты белгісі – қартаю процесі. Қартаю процесі организмдегі жасқа байланысты нақты өзгерістермен сипатталатын генетикалық бағытталған процесс. Егде жастағы адамдардың әлеуметтік ортадағы рөлдерінің өзгеруіне байланысты, олардың қарым-қатынас саласы айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Қазіргі кезде әлеуметтануда қартаю организмнің адаптация процестерін сақтай отырып, өзін-өзі өзгертуінің түрі ретінде қарастырылады. Бұл кезеңді қарастырған ғалымдар: Э. Эриксон, Д.Б. Бромли, А.А. Богомолец, Ф. Гизе, И.С. Кон, К. Рошак, П.Балтес, Р. Пек. Қартаю тәсілі бірнеше зерттеулерге негізделген:

Н.С. Конн бойынша қартаюдың бірінші түрі – бұл қоғамдық өмірге араласу, жастарды тәрбиелеу, белсенді шығармашылық өмір және өзгелерден кемшілік сезімнің болмауы;

екінші түрі: Өзіне бағытталған энергия, өзін-өзі тәрбиелеу, демалу: нақты әлеуметтік-психологиялық бейімделу;

үшінші түрі: (көбінесе әйелдер) қызмет саласы, зерігуге уақыттың болмауы; жоғарыдағы түрлермен салыстырғанда өмірге қанағаттанушылықтың төмендігі;

төртінші түрі: әл-ауқатқа көңіл бөлу, байланысты іс-әрекеттің әртүрлі формалары;

бесінші түрі: өмірге қанағаттанбаушылық, ішкі көзқарас, шексіз талап, «агрессивті қартқа» айналу жағдайы;

алтыншы түрі: өзіне және өмірге түңілу, көңілсіздік және жалған және шынайы жіберіп алынған мүмкіндіктер үшін өзін-өзі айыптау.

Адамның жалғыздығын онтологиялық қараудың алғашқы әрекеттері ХХ ғасырдың экзистенциализмінде пайда болады. Жалғыздықты онтологиялық түсінудің бұл деңгейі жалғыздық феноменін зерттеу үшін әдіснамалық іргетасты құрған Э. Гуссерль феноменологиясының пайда болуына байланысты мүмкін болды. Одан әрі жалғыздық тақырыбы Н.А. Бердяев, М. Бубер, А. Камю, Ж.-П. Сартр және т. б. философтардың еңбектерінде талқылаудың тақырыбына айналды. Г.Д. Торо бірінші болып жалғыздықты қалалық өмірдің «толық үміт» өнімі және жеке дара, қажетті шығармашылық тұлға ретінде айқындады.

Жалғыздық себептерін анықтауға Э. Фромм елеулі үлес қосты. Ол әлеуметтік және рухани

қажеттіліктердің қанағаттанбауы (құрмет, мойындау және жоғары бағалау, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі көрсету қажеттілігі) жалғыздықтың себебі болып табылады деген идеяны негіздеді. В. Франкл құндылықтар мен өмірдің мәнін жоғалтудағы жалғыздықтың себебін көреді.

Қарттық шақтағы әлеуметтік тұрғыдан да, хронологиялық тұрғыдан да адамның зейнеткерлікке шығуымен сәйкес келеді. Адам белсенді еңбек іс-әрекетін тоқтатады, «істерден алыстайды». Зейнеткерлікке кету қарттық шақтағы кезеңіндегі даму жағдайының орталық мезетін құрайды. Отставка (немесе зейнеткерлікке шығу) адамның оған референтті топтан, ұзақ жылдар бойы өзін бағыштаған істен алыстауын білдіреді. Адам қоғамдағы маңызды әлеуметтік рөлінен және маңызды орнынан айырылады.

Әдістер

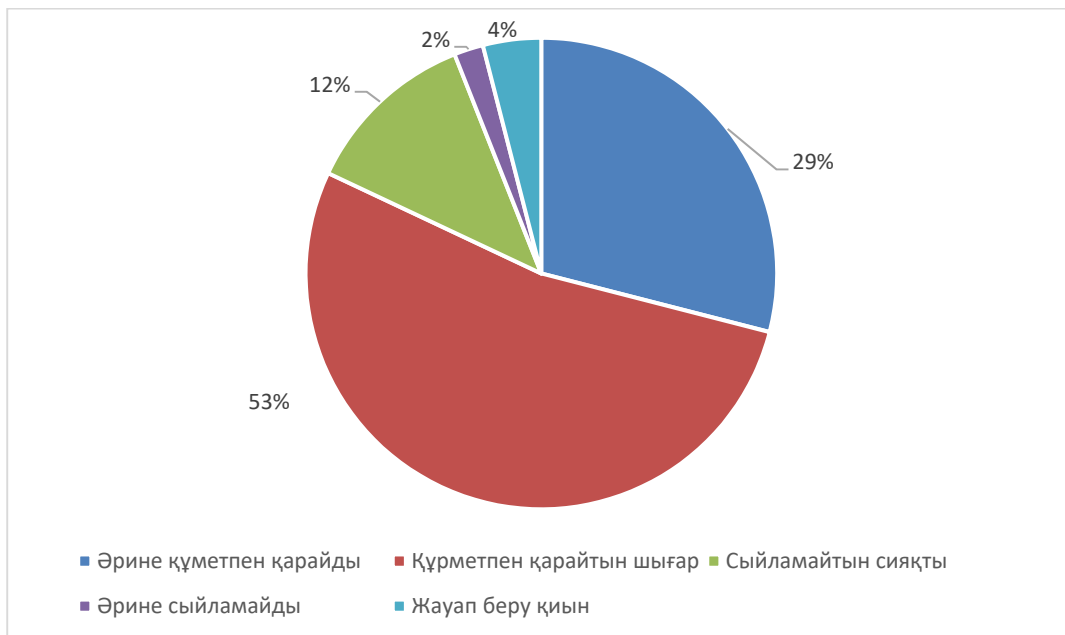
Қарттардың еліміздегі қал ахуалына мониторинг жасау мақсатында жүзеге асып

жатқан арнайы жол картасы бар. Бұл карта отбасы саясатының жұмысын белсендіруге бағытталған. Осы орайда 2019 жылы «Қазақстандағы қарт адамдардың жағдайы туралы» Алматы облысы тұрғындарынан сауалнама жүргізген болатын. Зерттеудің мақсаты – Алматы облысы тұрғындарының қазіргі қарт адамдардың жағдайы туралы көзқарасына талдау жасау.

Міндеттері:

- а) бүгінгі ұрпақтың қарттарға деген қатынасын анықтау;
- б) қарттардың құқықтарының сақталынуы жөніндегі тұрғындардың пікірлерін білу;
- в) қарттардың бүгінгі кездегі негізгі проблемаларын анықтау.

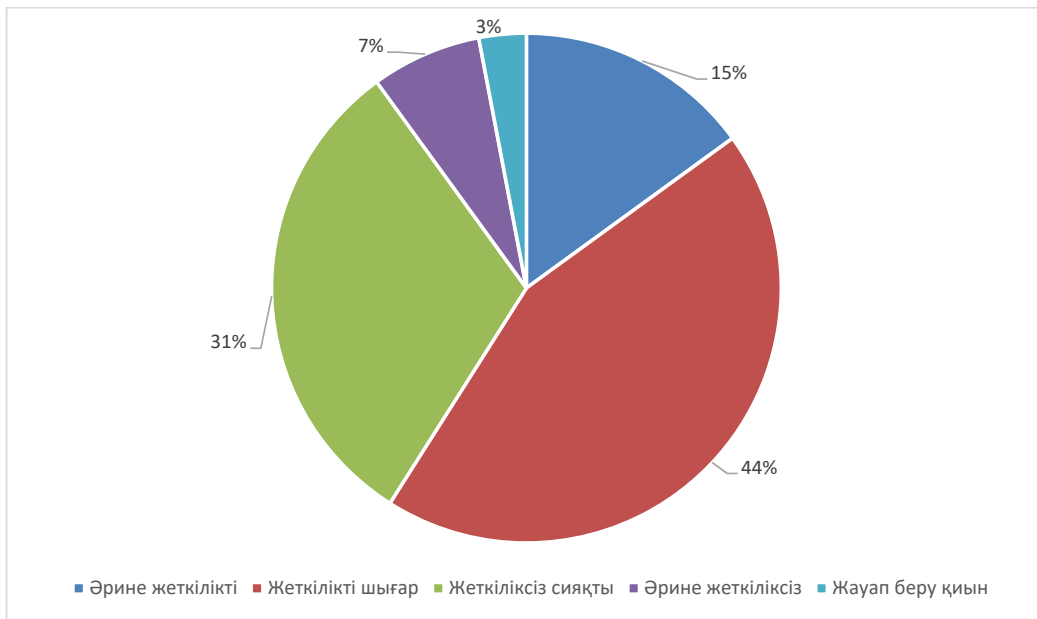
Қолданылған зерттеу әдістері, телефондық және онлайн-сауалнама. Жалпы саны – 200 болатын 18 жастан жоғары респонденттер қамтылған. Таңдау жиынтығы Алматы облысы территориясында белсендірілген, толық телефон номерлерінің базасы негізінде жасалған.

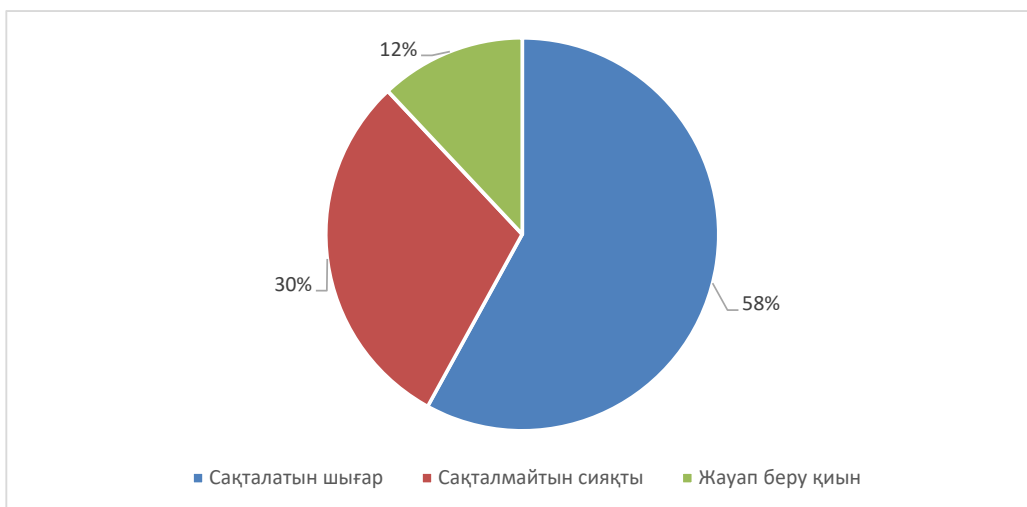
1-сурет – Сіздің ойыңызша, елімізде адамдардың көпшілігі қарт кісілерге құрметпен қарай ма, әлде сыйламай ма?

1-суреттің нәтижесі бойынша, «Біздің қоғамымызда қарт кісілерге құрметпен қарай ма, әлде жоқ па?» деген сұраққа жауап берген респонденттердің тең жартысы (53%) сенімділіктің жоқтығын білдіргендей «құрметпен қарайтын шығар» деген жауапты таңдады. Респонденттердің үштен

бір бөлігі (29%) «әрине құрметпен қарайды» деген жауапты таңдады, бұл дегеніміз, әлі де жасы үлкен кісілерді жастар құрметтейді деген сөз. Дегенменде, әр бір оныншы респондент (14%) қарт адамдарды сыйламайды деп ойлайды. Тек 4%-ы жауап беруге қиналды.

2-сурет – Сіздің ойыңызша, қазіргі кезде біздің қоғамымызда қарт кісілерге жеткілікті көңіл бөлінуде ме, әлде жеткіліксіз бе?

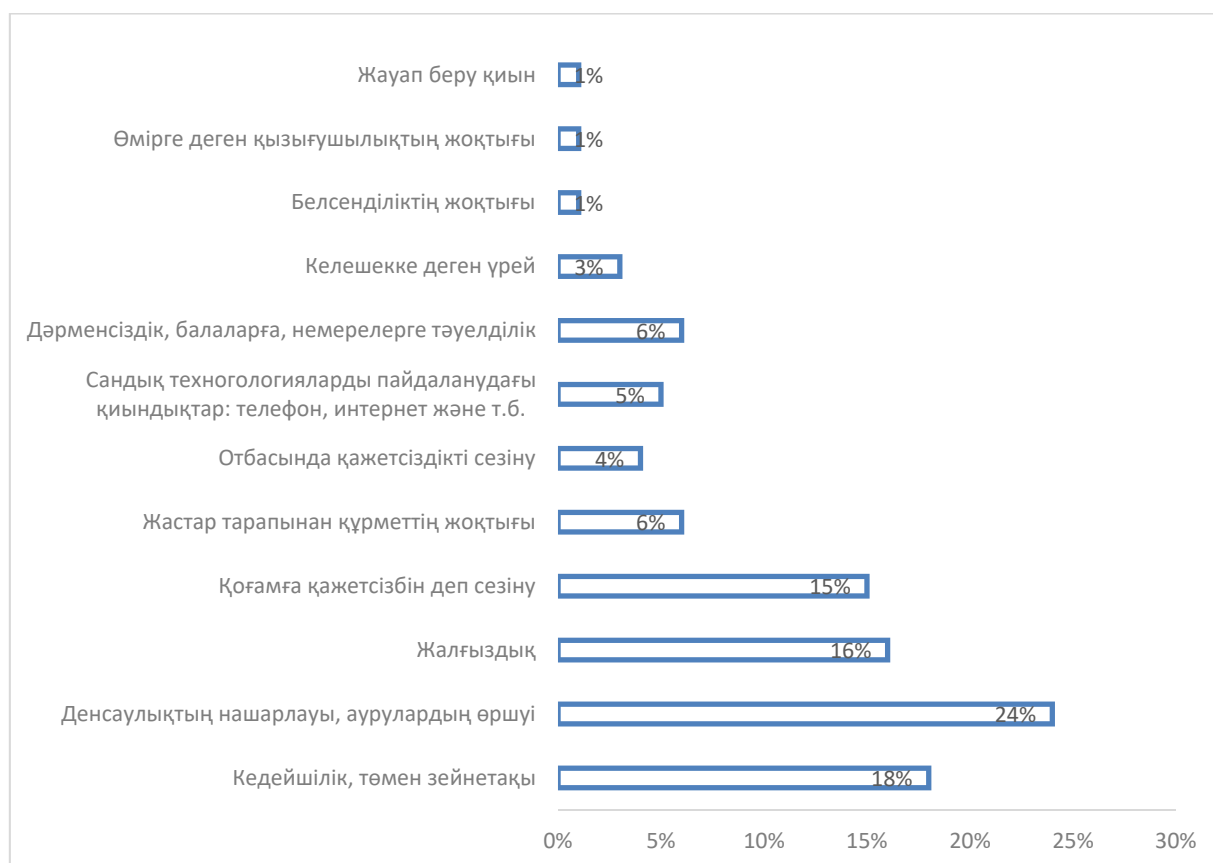
3-сурет – Қалай ойлайсыз, Қазақстанда қарт адамдардың құқықтары сақталады ма?

Сауалнама нәтижесіне сәйкес, қазіргі кезде қоғамымызда қарт кісілерге жеткілікті көңіл бөлінетіндігіне 44% респонденттер «жеткілікті шығар» деп күмәнмен жауап берсе, 31%-ы «жеткіліксіз сияқты» деген жауапты таңдады. Ал тұрғындардың 15%-ы нық сеніммен «әрине жеткілікті» деп жауап берді, бұл біздің үлкен кісілерге ізеттілік білдіру тәрбиемізге, салт-дәстүрімізге сіңген қасиеттердің бірі екендігі айқындалып тұр. «Әрине жеткіліксіз» және «жауап беру қиын» деп жауап бергендердің үлесі 10%-ды құрады.

Сонымен бірге, зерттеу көрсеткендей, респонденттердің жартысынан көбі (58%) қарттардың құқықтары сақталып жатыр деп санайды. Алайда, респонденттердің 30%-ы қарттарымыздың құқықтары сақталмай жатыр деп ойлайды. Негізі, қазіргі таңда жас бала мен қарт адамдар қоғамда әлсіз буын екені бәрімізге мәлім. 12%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналды.

Сонымен бірге, зерттеу көрсеткендей, респонденттердің жартысынан көбі (58%) қарттардың құқықтары сақталып жатыр деп санайды. Алайда, респонденттердің 30%-ы қарттарымыздың құқықтары сақталмай жатыр деп ойлайды. Негізі, қазіргі таңда жас бала мен қарт адамдар қоғамда әлсіз буын екені бәрімізге мәлім. 12%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналды.

4-сурет – Сіздің ойыңызша, бүгінде қарт кісілер қандай проблемаларға жиі кезігеді?

Қазақ халқында ұрпағының аманаты саналатын қарт адамдар отбасынан алшақ өмір сүре алмайтыны анық. Отбасы құрамында өмір сүрген соң, ол құрылымы үлкен шаңырақ болуы да мүмкін. Ондай отбасыларда қарттарға қолайлы жағдайлар барынша сақталады. Сондықтан бұл сауал көпшіліктің пікірінде қарт азаматтардың құқықтары сақталады дегенмен саяды.

Респонденттердің пікірінше, қарт кісілердің қазіргі таңда кездестіретін негізгі 4 мәселесін атауға болады. Олар: денсаулықтың нашарлап, ауру санының өршуі (24%), кедейшілік, төмен жалақы (18%), жалғыздық (16%) және қоғамға қажетсізбін деп сезіну (15%). Ал, өмірге деген қызығушылықтың жоқтығы, белсенділіктің жоқтығы және келешекке деген үрей сияқты мәселелер, көбінесе қарт адамдарды алаңдатпайды.

Нәтижесінде, мемлекетіміздің саясаты халықтың әлеуметтік жағынан қорғалатын: көпбалалы отбасылар, қарт адамдар, зейнеткерлер, әйелдер мен жастарға жағдай жасауға бағытталғаны белгілі. Соның ішінде, әрбір

азаматтың қарттық шағын лайықты етіп қамтамасыз ету қарт адамдар өмірінің сапасы мен әлеуметтік стандарттарын үнемі жақсартуға бағытталған мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып табылады.

Қорытынды

Халықтың қартаюы алуан түрлі салалар – экономикалық өсуге, қор және ақша жинау үдерісіне, салық салуды тұтыну мен ұрпақтар арасындағы трансферттерге әсерін тигізеді. Әлеуметтік салада бұл адамдардың денсаулық жағдайына, отбасы құрамына, өмір салтына, тұрғын үй жағдайлары мен халықтың көші-қонына ықпал жасайды.

Халықтың қартаюы – демографиялық феномен ғана емес, ол саяси саладағы үдерістердің детерминантасы да болуы мүмкін және бұл ең алдымен электораттың қартаюы мен саяси өмірде түрлі жас топтарының мүдделерін көрсету мәселесі. Халықтың қартаюы – егде жастағы адамдардың экономикалық және

әлеуметтік белсенді халыққа теуелділігінің өсуімен сүйемелденеді.

Мемлекет егде жастағы адамдарға әлеуметтік қауіп-қатерлерді еңсеруге көмектеседі: мақсатты сектораралық бағдарламаны әзірлеу; егде жастағы адамдарға арналған орталықтарды ашу, олардың бейімделуіне жәрдемдесу; геронтологиялық орталықтардың ашылуы, зейнетақының мөлшерін арттыру; критерийлерге қол жеткізу арқылы арнайы әлеуметтік қызметтер көрсету.

Ұзақ өмір сүру адамға өзінің өміріне есеп беруге, жасалынған кейбір қателіктерін түзетуге, ақиқатты түсінуге және өмірге даналықпен қарауға мүмкіндік береді. Бұл, егде жастағы адамдардың адамзатқа жасаған ең үлкен аманаты. Әсіресе, біздің теңдесіз жаңару заманымызда, өмір көрген қарттарымыздың өзінің даналығымен бөлісу, барлығымызға өз өміріміздің тарихын дұрыс құруға көмегін тигізеді деп ойлаймыз.

Алайда менің пікірімше еліміздің экономикасы дамыған сайын адамның өмір сүруі жақсарады, ал ол қарт адамдардың өмірінің

ұзаруына алып келеді деген сенімдемін. Егер елімізде өмір сүру ұзақтығы жоғарыласа, онда демографиямыз да жақсарады. Ал демографияны жақсарту қазіргі кезде еліміздің ең басты мақсаттарының бірі болуда.

Қарт кісілерге әлеуметтік қамқорлық көрсету – әлеуметтік жұмыстың негізгі басты бағыттарының бірі. Қамқорлық қарт азаматтардың жекелік, меншіктік құқықтары мен қызығушылықтарын құқықтық түрде қорғау негізінде түсіндіріледі. Мемлекет қарттардың мінез-құлқын, өзіне және қоғамға көзқарасын қалыптастыруға әр кез дайын болу қажет. Қарттарда сүйіспеншілік, төзімділік, қарапайымдылық, адалдық, өзіне-өзі сену, қайырымдылық, әрине денсаулықты нығайту әлеуметтік қызметкер үшін басты мәселе. Қарттарға қамқорлық көрсету – біздің ортақ парызымыз! Әлеуметтік жұмыскерлер олармен тиімді жұмыстар жүргізіп, оларға өмірлерінің соңғы кезеңдерінде аянбай көмек көрсету керек. Күнделікті қамқорлық пен қолдауды қажет ететін борыш бүгінде мемлекеттік-әлеуметтік саясатқа айналып отыр.

Әдебиеттер

- Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Ақорда, 2012. – Б.10-12.
- Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам». – Астана, 2015. – Б. 15-18.
- Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. – 4-е изд. – М.: Азбуковник, 1997. – С. 310-312.
- Альперович В.Д. Геронтология. Старость. Социокультурный портрет: учебное пособие. – М., 1998. – С. 220-223.
- Анисимов В.Н., Соловьев М.В. Эволюция концепций в геронтологии. – СПб.: Эскулап, 1999. – С. 8-23.
- Бугрова О. Социальные программы для пенсионеров. Социальная защита // Соционмия. – М., 2003. – №6. – С. 155-157.
- Саралиева З.М., Балабанов С.С. Пожилой человек в центральной России. – М., 1999. – № 12. – С. 99-112.
- Craig Calhoun. (2019) Dictionary of the Social Sciences. Oxford University Press. – P. 412.
- Kate de Medeiros. (2016) The short guide to aging and gerontology. Great Britain. – P. 21-24.
- Ian Stuart-Hamilton. (2012) An introduction to Gerontology. Cambridge University Press. – P.44-46.
- ҚР Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңы. – 2013. – Б. 30-33.
- Kartiza S.P. Global population blow-up and after. The Demographic Revolution and information society. A report to the club of Rome. – М., 2004. – P.45-48.
- The seventeenth world congress of the International Association of Gerontology. Vancouver. Abstracts. Gerontology. – Canada, 2001. – P. 67.
- Universal Declaration of Human Rights (1948) Proclaimed by the General Assembly. Resolution, 217 A (III), A/RES/3/217 A, 10 December, 1948. – P. 24.
- Marshall Plan (1948) Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). – P. 54.

References

- Elbasy N.Á. Nazarbäev. «Qazaqstan – 2050» Strategiäsy qalyptasqan memlektiñ jaña saıası bağyty» atty Qazaqstan halqyna Joldaýy [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political course of the established state»]. Astana: Akorda, 2012, pp.10-12.
- Nazarbaev N.Á. (2015) «100 naqtyqadam» [«100 concrete steps»]. Astana, pp. 15-18.
- Ojegov S. I., Shvedova N. Iy. (1997) Tolkovyı slovar rýsskogo ıazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. Russian Academy of Sciences. Institute of the Russian language named after V.V. Vinogradov, 4th ed., M.:Azbukovnik, pp. 310-312.

Alperovich V.D. (1998) Gerontologiya. Starosti. Sotsiokýltýrnyı portret [Gerontology. Old age. Socio-cultural portrait]. Tutorial, Moscow, pp. 220-223.

Anisimov V.H., Solovev M.V. (1999) Evolyútsiya kontseptsii v gerontologii [Evolution of concepts in gerontology]. SPb: Es-culap, pp. 8-23.

Býgrova O. (2003) Sotsialnye programmy dlia pensionerov. Sotsial'naya zashchita.Sotsionomiya [Social programs for retirees. Social protection. Socionomy]. Moscow, No 6, pp. 155-157.

Saralieva Z.M., Balabanov S.S. (1999) Pojiloi chelovek v tsentralnoi Rossii [Elderly person in Central Russia]. M., No 12, pp. 99-112.

Craig Calhoun (2019) Dictionary of the Social Sciences. Oxford University Press, p. 412.

Kate de Medeiros (2016) The short guide to aging and gerontology. Great Britain, pp. 21-24.

Ian Stuart-Hamilton (2012) An introduction to Gerontology. Cambridge University Press, pp.44-46.

QR Qazaqstan Respýblıkasynda zemetaqymen qamsyzdandyryú týraly zany [Law of the Republic of Kazakhstan on pension provision in the Republic of Kazakhstan]. 2013, pp. 30-33.

Kaptiza S.P. Global population blow-up and after. The Demographic Revolution and information society. A report to the club of Rome. M., 2004, pp. 45-48.

The seventeenth world congress of the International Association of Gerontology. Vancouver. Abstracts. Gerontology, Canada, 2001, p. 67.

Universal Declaration of Human Rights (1948) Proclaimed by the General Assembly, resolution, 217 A (III), A/RES/3/217 A, 10 December, 1948, p. 24.

Marshall Plan (1948) Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), p. 54.